

U O'K 94(575.171) "XIV/XV"**XIV–XV ASRLARDA OROLBO'YI, XORAZM SHAHARSOZLIK MADANIYATI****TARAQQIYOTINING NATIJALARI****Yusupov Sh. X.***Urganch davlat universiteti*

Amir Temur va temuriylarning Xorazmni egallashi voha uchun ham, markazlashgan saltanat qudratini oshirish yo'lida ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Natijada mahalliy zodagonlar – Qo'ng'iro't So'filarining Oltin O'rda xonlaridan bo'linish harakati birmuncha kuchaydi, bu elatning kuchli davlat, markazlashgan saltanat tasarrufida bo'lishi vohada shahar madaniyatini qayta jonlantirdi. Savdo aloqalari yanada avj oldi. Chunki Xorazm shaharlari Sharq bilan G'arbni bog'lab turgan Buyuk Ipak yo'lida joylashgan savdo markazlaridan biri edi. Amir Temurning Xorazmga yurishlari Oltin O'rda xonlarining viloyatga bo'lgan da'vosini susaytirdi. Xorazm o'zining Markaziy Osiyodagi avvalgi kuchli iqtisodiy, siyosiy va madaniy mavqei nafaqat yo'qotmadi, balki yangi shakl va mazmunda qayta kashf etdi.

Arxeologik tadqiqotlar natijalari va yozma manbalarda keltirilgan ayrim ma'lumotlar mohiyatan shu davrda sug'orish tarmoqlari tuzatilgani va yangilari bunyod etilganligidan dalolat beradi. Bu holat yagona saltanat xazinasini to'ldiruvchi omil bilan anglashiladi. Chunki sug'orish inshootlari taraqqiyotga, farovonlikka xizmat qilgan, mamlakatda soliq undiriladigan bazaning kengayishiga olib kelgan. Rasmiy saroy tarixchisi Sharafuddin Ali Yazdiy ta'biri bilan aytganda, "Temur ekin unadigan bir bo'lak yerning bo'sh qolishiga yo'l qo'ymagan", ya'ni "rasmiy tarixning ifoda etishicha, umuman, ekin yetishtirish mumkin bo'lgan yer bekor yotmagan"[4, 266]. Amir Temur va temuriylar davrida shaharlar atrofida ulkan bog'lar barpo etilgan. Ularda turli xildagi daraxtlar va gullar yetishtirilgan[13].

Ustyurt pasttekisligida joylashgan Devkesgan – Vazir yodgorligining "pastki shahar" qismida saroy inshooti bilan uning atrofida krest-but-salb shaklidagi bog' – xiyobon qurilishlarining joylashuvi S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiya xodimlari tarafidan o'rganilgan[15, 300]. Bu bog' majmuasi to'rtburchak devor bilan yaxshi mustahkamlangan. Uning o'rtasida ko'p xonali saroy qoldig'i joylashgan. Saroy atrofida oldinlari daraxtlar ekilgan xiyobonlar, to'g'ri yurgizilgan ko'ndalang yo'lka xiyobonlar barpo etilgan, ular kvadrat shakllarga bo'linib, o'nlab ariqlar o'tkazilgan uchastkalardan tashkil topgan. Oqibatda kvadrat shaklli to'rtburchakli majmua qaytadan to'g'ri burchakli to'rtta tarxga bo'lingan. Ular ham, o'z navbatida, sakkiz yoki yangi kvadratlarga bo'linadi. Ularda suv o'tkazilgan ariqlarda sersoya daraxtlar va mevazor mavjud bo'lgan. Ularning izlari oddiy ko'rinishda bugungi kungacha saqlangan. Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tadqiqotchisi M.A.Orlovning fikricha, Devkesgan – Vazir bog'i XIV–XV asrlar bilan sanalanadi[11, 164]. Devkesgan – Vazir bog' majmuasi rejasi Amir Temur va uning merosxo'rlari tomonidan Samarqand, Shahrisabz, Hirot, Toshkent vohalaridagi yangi shaharlar, obodonlashgan bog' majmualariga qiyosiy jihatdan juda ham yaqin[2, 38]. Bu davrdagi bog'lar ikki xilda bo'lgan: birinchisi muntazam reja asosida sun'iy barpo etilgan bog'lar, ikkinchi toifadagi bog'lar qo'riqxonaga o'xshash bo'lib, tabiiy daraxtzorlardan foydalanilgan. Lekin bularda ham obodonlashtirish ishlari olib borilgan[12, 16].

Tarixiy yilnomalardan biri Otamalik Juvayniyning (XIII asr) "Tarixi jahonkushoy" asarida Gurganj atrofidagi "Maishiyat qarorgohi – Bog'i Hurram" eslatib o'tiladi. Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan Jent bog' – xiyobon, Adaq – Oq qal'a, Shohsanam va Yorbakir yonidagi bog'lar aniqlangan[11, 156-167]. Lekin Amir Temur va temuriylar davrida Orolbo'yi elatlari atrofida bog' – xiyobon majmualari (Devkesgan – Vazir) me'moriy tarhga amal qilgan holda, bog'dorchilik ilmiga oid temuriylar davri tajribasida umumiyashtirilib qurilgan. Mazkur jarayonda albatta temuriylar o'rtasidagi toj-u taxt mojarolarida oliy hokimiyatga talabgorlardan biri Sulton Husayn Boyqaro (1473–1506) Astrobod va Hirotidan Xorazm uchun bo'lgan kurashlarda qatnashib, Vazir (Devkesgan), Adoq, Tirsak (Shemaxaqal'a), Bo'ldumsoz, Urganch va Xiva, Hazorasp shaharlaridan o'z qarindoshi, ayni paytda g'animi Sulton Abu Saidga (1451–1469) qarshi urushlar (1460, 1461, 1462, 1462-yy.) olib bordi. Xorazm vohasi shaharlaridan Vazir va Adoq Sulton Husaynning tayanch joyi – suyanch maskaniga aylandi. Ilgari qayd etganimizdek, hatto Urganch bir muddat Sulton Husayn uchun poytaxt vazifasini ham bajargan edi. Bu shaharlar Xorazmning shimoli-g'arbiy taraflarida joylashgan. Ya'ni, bu atrofda temuriylar ko'chmanchilar bilan shiddatli kurash olib borgan davrda ham ijtimoiy soha obyektlari, maxsus joylar, mudofaa istehkomlari qurilishi to'xtab qolmagan.

Umuman, qayd etilganidek, Amir Temurning markazlashgan davlatiga qo'shilgan Xorazm elatlarida osoyishta hayot qaror topib, o'zaro ichki urushlarga barham berilib, iqtisodiy o'sish jarayoni boshlandi. Tarixiy manbalar, arxeologik tadqiqotlar Amir Temur va temuriylar davrida Hazorasp, Xiva, Kat, Gurganj (Toshqal'a), Vazir (Devkesgan)ning shahar mudofaa devorlari, uy-joylar qayta qurilganini ta'kidlaydi. Shemaxaqal'a, Adoq, Mizdahkon, Toshqal'a, Oqqal'a, Puljoydagi temuriylar davriga oid arxeologik topilmalar bu davrning madaniy yuksalganini ko'rsatadi. Mizdahkon yodgorligidagi shaharsozlik taraqqiyoti arxeologik qazishmalar tufayli mukammal aniqlanmoqda. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Mizdahkon yodgorligining o'zida o'rganilayotgan davrda jome' masjidi ishlab turgan. Bu katta jamoat joyida qishki va yozgi namoz zallari, mehroblar, xonaqoh, namozgoh, hujralar va oshxona joylashgan. G'arbiy Xorazmdagi Adoq yodgorligida ham maydoni mahobatli masjid o'rni o'rganilgan. Unda maxsus shayx xonasi joylashgan. XVI asrda Adoqni Mirxond "Fathnoma" asarida tilga oladi, XIX asrda Munis va Ogahiy asarlarida ham u haqda ma'lumot berilgan. Bu joyda 1461-yili temuriy sulton Husayn Boyqaro bir qancha vaqt yashaganligi tarixdan ma'lum.

Xorazmning shimoli-sharqiy nuqtalaridan biri Bag'dod yodgorligi. Bu yodgorlik Kat kabi kam o'rganilgan.

Gurganjda ta'sis etilgan vaqf hujjatiga asoslangan akademik Y.G'.G'ulomov temuriylar davrida Bag'dod (eski Kerdor) kanali va shu nomli qishloq – elatning mavjudligini ta'kidlaydi[7, 178]. Ya'ni, bu toponimlar shimoliy Xorazmning chekka hududlarida joylashgan kentlarga tegishli bo'lib, ular sharqiy Orol bo'ylab quyi Sirdaryo havzasiga tomon ketgan karvon yo'lida joylashgan qishloq manzilgohlaridan bo'lgan, degan o'rinli fikr tug'iladi. Bu fikrimizni chap qirg'oq Sirdaryo tarmoqlaridagi arxeologik tadqiqotlar ham tasdiqlaydi.

Xorazmning 1388-yili Movarounnahr qo'shib olinishi viloyatdagi shahar madaniyatining o'sishini to'xtatmadi. Arxeologik tadqiqotlar yakuni Janubiy Xorazm temuriylar davrida vayronagarchilik bilan emas, aksincha, "chig'atoylar merosi" sifatida shaharsozlik, hunarmandchilik va savdo aloqalari zamonasiga mos rivojlanganini ta'kidlaydi.

Arxeologik tadqiqotlar natijasi shimoli-g'arbiy Orolbo'ylarida ham temuriylar davrida iqtisodiy-madaniy hayot rivojlanganini tasdiqlaydi. Bu hududda yangidan barpo etilgan mustahkamlangan, rivojlangan qurilish an'alaridan foydalangan holda keng hajmdagi qurilish ishlari amalga oshirilgani, yangi inshootlar bunyod etilgani Oqqal'a, Adoq, Vazir timsolida o'z aksini topdi. Tadqiq etilgan davrda eski karvon yo'llari harakatda bo'lgan, yangi inshootlar qurilgan, hunarmandchilik o'sgan. Keyingi davr arxeologik tadqiqotlari natijasida Gurganjning Toshqal'a (Kaan mahallasi) deb nomlangan Amir Temur va temuriylar davridagi shahar markazidagi ko'plab hunarmandchilik va savdo joylari, rastalari ochildi[6, 467-497]. Jumladan, 1952-yilgi Toshqal'adagi arxeologik qazishlar Gurganjning XV–XVII asrlardagi mudofaa inshootlari (qo'rg'on – minoralari, devor), savdo-hunarmandchilik mahallalarining mo'g'ullar davridagi namunada qayta tiklanganini va rivojlangan shahar bo'lganini ko'rsatadi.

Arxeologik tadqiqotlar natijalari Amir Temur 1391-yilda qayta tiklashga buyruq bergan "Kaan" mahallasi (dahasi)ni Ko'hna Urganchdagi Toshqal'a bilan taqqoslash, aynanlashtirish imkonini beradi[16, 505-528]. Temuriylar davri tarixi bo'yicha taniqli tadqiqotchilardan biri akademik B.A.Ahmedov yozma manbalar, xususan, Sharafuddin Ali Yazdiy ma'lumotlariga tayangan holda "buzilgan inshootlar" amir Muso tomonidan "qisqa vaqt ichida" tiklanib, shaharning (Gurganj) eski qiyofasi yangilanganligini ta'kidlaydi. Gurganj amir Yedigeyning 1408–1411-yillarda Gurganjda o'z raqibi Po'latxon bilan nizoda, qamalda, mudofaada bo'lgani, Abulxayrxonning ko'pming sonli askariga 1431-yili Gurganj aholisi bardosh berib, qarshilik ko'rsatgani akademik B.A.Ahmedovning "Amir Temur Gurganjni yer bilan yakson qilmay, faqat uning ayrim mudofaa inshootlarini" buzishga ko'rsatma bergan, degan fikrini tasdiqlaydi[3, 36]. Bundan kelib chiqqan holda ishonch bilan aytish mumkinki, Sohibqiron Xorazmdagi 1372–1388-yillarda (jumladan, Gurganjda) behuda qon to'kilishiga yo'l qo'yan Qo'ng'iro't So'filarini to'xtatish uchun ichki tarqoqlikka chek qo'ymoqchi bo'lib harakat qilgan. Qadimshunoslar tomonidan o'rganilgan XV–XVII asrlarga tegishli savdo rastalari, hunarmandchilik mahallasi Amir Temur yurishlaridan so'ng ham Gurganj savdo markazi bo'lib qolganligidan dalolat beradi. Amir Temur davriga oid yozma manbalarining biri Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"sida Sohibqiron Xorazmga 1388-yilgi beshinchi yurishi vaqtida Gurganjdan qochgan dushmanlari Ilig'mish O'g'lon va Sulaymon So'fining orqasidan o'z askarlarini yuborib, "Qumkent va Qira yo'lida jihat qilsin, muholifga yetkaylar", deb ma'lumot beradi[17, 119]. S.P.Tolstov bu shaharning yozma manbalardagi Tirsak ekanligini eslatib o'tadi, Y.G'.G'ulomovning fikricha, Qumkent Shemaxaqal'a yodgorligiga to'g'ri keladi[14, 312]. Ya'ni, akademik Y.G'.G'ulomovning arxeologik va manbashunoslik tadqiqotlariga tayaniladigan bo'lsa, Ustyurt tekisligida joylashgan o'rta asr shahri Shemaxaqal'a mohiyatan Qumkent ekanligi ma'lum bo'ladi. Bu fikrimizni S.P.Tolstovning "shahar (Shemaxaqal'a) XVI–XVII asrlarda ham Vazir bilan birga Xorazmning g'arbidagi forpost xizmatini bajargan"[14, 284], degan ta'kidi ham tasdiqlaydi. Xivada muntazam olib borilgan qazishma ishlari natijasida ko'pgina sopol buyumlar qoldirlari, jumladan, naqshli, sirlangan buyumlar va me'moriy bezaklar topilgan. Ular orasida temuriylar davriga mansub ashyolar e'tiborga loyiq. Birinchi guruhdagi topilmalarga rangli, sirlangan, jozibador bezakli sopol idishlar majmuasi xosdir. Ular ichida ochiq shakldagi idishlar – kosa, lagan, likopchalar mavjud.

O'simliksimon ramzlar Xiva topilmalarida bir-biri bilan o'zaro yaxlit ifodalangan. O'simlik novdalari, barglar, gul tasvirlari oq fonda (yuzadagi asosiy rang) to'yg'in kobalt bilan berilgan. Ularda Xitoyning ta'siri seziladi. Temuriylargacha O'rta Osiyoda Xitoydan olib kelinayotgan mahsulotlar ichida kobalt naqshli oq chinni idishlar ko'p bo'lgan. Lekin bu qimmatbaho chinni (seladon) o'rniga Xorazmda Oltin O'rda davrida mahalliy hunarmandlar tomonidan tayyorlangan koshin idishlaridan ko'proq foydalanilgan[5, 138]. Bu kulolchilik mahsulotlari keyinchalik Xorazmda, yuqorida qayd etganimizdek, "Temuriylar kulolchiligi" deb nom oldi[9, 69-70]. Xiva topilmalari temuriylar davrida ham mahalliy kulolchilikning yuksak taraqqiyot tamoyillarini ko'rsatuvchi jihatlardan hisoblanadi.

Jumladan, Xorazm shaharlarida koshinsozlik sohasi ancha taraqqiy qilgan. Koshinsozlik vohada aslida temuriylargacha juda yuqori pog'onaga ko'tarilgan edi. Shunday bo'lsa-da, ilgari qayd etganimizdek, bu davr yodgorliklarida "Samarqand chinnisi" deb nomlangan chinni koshinsozlik mahsulotlari Xorazm shaharlariga tarqaldi. Koshinsozlikda, asosan, bu elatga xos yutuqlar jamuljam bo'ldi. Jumladan, koshin idishlari deb nomlanuvchi kosa, piyola, tovoq, chiroq buyumlari biryuza, kobalt, ultramarin, oq bo'yoqlar bilan sirlanib, idishlarga rang-barang naqshlar, bezaklar tushirilishi an'anaga aylandi[10, 119]. Koshinkorlikdan xorazmliklar me'moriy qurilishlarni bezatishda ham foydalanib, bu borada katta yutuqlarga erishildi. Asosan, qizil va zarlash uslubida tayyorlangan mayolika va mozaika taxtachalari me'moriy obidalarda ko'p qo'llanilgan. Yozma manbalar mazkur faktni inkor etmagani holda, o'z o'rnida arxeologik ma'lumotlar Amir Temurdan so'ng bu xildagi sopol idishlar "Temuriylar kulolchiligi" mohiyatan katta me'moriy qurilishlarda va noyob sopol idishlarda o'z rivojini davom ettirganligini tasdiqlaydi. Bu esa Xorazm va Movarounnahr moddiy madaniyatida uzviy tutashish va o'zaro hamkorlikka asos bo'ldi. Taniqli olim A.A.Abdurazzoqovning ilmiy xulosalariga tayanib, yuqorida keltirib o'tganimizdek, temuriylar me'moriy obidalari koshini asosiy tarkibidagi kremnezem, ishqoriy moddalarning foiz ko'rsatkichlari "Movarounnahr yodgorliklari qurilishida Xorazm koshinpazlarining ta'siri juda kuchli ekanligidan darak beradi"[1, 62].

Xorazm shaharsozlik madaniyati, asosan, Movarounnahrda tashqarida Amir Temurga qaram bo'lgan chekka elatlarning rivojlangan savdo markazlari kabi temuriylar davri madaniyati umumiyliги bilan bog'liq. Bunga tanga va mirilarning Xivada topilishi dalil bo'lib, bu o'z navbatida Sohibqiron asos solgan dunyoviy savdo aloqalarining Xorazm vohasi shaharlarini ham o'ziga jalb qilganidan darak beradi. Bulardan tashqari, qayd qilib o'tganimizdek, Xorazmning Mizdahkon, Gurganj, Devkesgan yodgorliklarida ham Amir Temur va Ulug'bek tangalari uchraydi.

Amir Temur Xorazmga 1379–1380-yillardagi yurishlaridan so'ng Shahrisabz va Buxoroga Xorazmdan me'mor va quruvchi ustalarni jo'natgan. Bu vaqtda qurilgan Shahrisabzdagi Dor us-Saodat (Hazrati Imom) majmuasidagi Jahongir maqbarasi bunyod etilishida xorazmlik binokor ustalar ham qatnashgan. Jahongir maqbarasida tashqi kulohiy gumbaz qirrali gardishga o'rnatilib, ichki tarafdan qovurg'alar bilan mustahkamlangan. Bunday uslub va umumiy ko'rinish Movarounnahr me'morchiligining shunga qadar bo'lgan davri uchun xos emas. Mazkur uslub Ko'hna Urganchdagi Qo'ng'iro't So'filari (1360–1388) davrida qurilgan hashamatli To'rabek xonim maqbarasi ko'rinishiga yaqinlik va o'xshashlik kasb etadi[18, 58–59]. Shohi Zinda ansamblidagi (Samarqand) Qusam ibn Abbos maqbarasidagi uch qavatli sag'ana sirti turli rangdagi bo'rtma parchinlar bilan qoplanganligini ham yuqorida ko'rib o'tdik. Bo'rtma parchinlar XIV asrdagi Xorazm me'morchilik uslubiga xos bo'lib, Amir Temur tarafidan Urganchdan olib kelingan ustalar tomonidan bajarilganligi shubha uyg'otmaydi[12, 72]. Yana bir dalil, Buxorodagi Chashmai Ayub yodgorligining kulohiy gumbazi Movarounnahr me'morchiligiga emas, balki Xorazm me'morchiligiga xos bo'lganligi uni qurishda xorazmlik me'morlar ishtirok etganligidan dalolat beradi[12, 78]. Bularning barchasi Amir Temur va temuriylar davrigacha ham va ular davrida ham Xorazm vohasining iqtisodiy holati, madaniy rivojlanishi Movarounnahr bilan an'anaviy uyg'unlikda davom etganligini ta'kidlaydi. Bu esa shaharsozlik madaniyati taraqqiyotida ikki madaniy-tarixiy hududning moddiy madaniyatidagi uzviylikni ham ko'rsatadi. Shaharsozlik madaniyatidagi taraqqiyot masalasini xorazmliklarning Movarounnahr ma'naviy muhitidagi roli bilan ham ko'rsatish mumkin.

Amir Temur va temuriylar davrida ilm-fanning ilohiyot, fiqh, tibbiyot, falsafa, tarix, adabiyot va boshqa tarmoqlari keng rivojlandi. Bu davrdagi Movarounnahrda madaniy rivojlanish haqida gap ketar ekan, Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”sida, Ibn Arabshohning “Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur” asarlarida yuqorida sanalgan fanlarning xorazmlik ayrim namoyondalari haqida qisqa, lekin o'ta qimmatli ma'lumotlar keltirilishini ta'kidlash joiz. Temuriylar davrida ilm-fan salohiyatini oshirib, ilmiy tafakkur rivojiga katta hissa qo'shgan Jaloladdin Ahmad al-Xorazmiy (ilohiyot olimi), Hofiz Mahmud Muxrik al-Xorazmiy (faqih), Hafizaddin Muhammad ibn Nasuraddin Muhammad al-Xorazmiy (tarixchi, shoir) va boshqalar shular jumlasidandir[8, 15].

Yozma va arxeologik manbalar shundan guvohlik beradiki, Amir Temur davrida Hazorasp, Kat, Xiva, Urganch shaharlarida mudofaa inshootlari mustahkamlanib, shahar me'morchiligi va yangi uy-joylar, mahallalar qurilishi qayta jonlandi. Markazlashgan davlatga qo'shilgan Xorazm shaharlarida o'zaro ichki urushlarga barham berilib, iqtisodiy o'sish jarayoni boshlandi. Tarixiy manbalar, arxeologik tadqiqotlar Amir Temur va temuriylar davrida Xorazmning 1372–1388-yillarda Movarounnahrda qo'shib olinishi natijasida viloyatdagi shahar madaniyatining o'sishi to'xtamaganligini ko'rsatadi. Eski karvon yo'llari harakatda bo'ldi, yangi inshootlar qurildi, hunarmandchilik o'sdi. Gurganjning Toshqal'a deb nomlangan mavzesi 1391-yili Amir Temur farmoni bilan qayta tiklangan, shu davrning o'zidayoq savdo va hunarmandchilik markaziga aylangan. Shunday qilib, biz to'xtalib o'tgan materiallar asosida aytish mumkinki, Amir Temur va temuriylar davrida Xorazm Movarounnahr bilan qadim zamonlardan boshlangan madaniy aloqalarini davom ettirdi. Bu madaniy aloqa ko'plab bevosita va bilvosita dalillar orqali o'z isbotini topganligi barobarida, bizgacha yetib kelgan kulolchilik namunalari, monumental obidalarni bezash san'atida yaqqol ko'rinadi.

Umuman olganda, yozma manbalar, arxeologik tadqiqotlar asosida XIV–XV asrlar, ya'ni temuriylar davrida Janubiy Orolbo'yi, voha hududida eski shaharlar Gurlan, Kat, Hazorasp, Xiva, Xonqa, Gurganj, Vazir, Adoq, Shemaxaqal'a, Tersek va Qumkent qishlog'ining mavjudligini ko'rsatadi. Boshqa shahar madaniyati yodgorliklari Bag'dod, Bug'raxon (Medmaniya, Xovand), Puljoy, Mizdahkon temuriylar zamonidan keyingi davrda savdo aloqalarining buzilishi sababli o'zining rivojlanishini asta-sekin yo'qota boshlaganini ko'rsatadi. Yozma manbalardan biz Xorazmdagi Amir Temur va temuriylar davri bilan bog'liq boshqa masalalarga oid, jumladan, yo'llar (“Sepoya” – Uch o'choq, “Shahriston yo'li”), gidrotoponimlar (“Eski O'kuz”, “Fatima-xatun”, “Asaf O'kuz”), kanallar (Bag'dodik, Sedraj, Gurlan), Eski Amudaryo havzalari (O'zboy, Urundaryo, Sariqamish, Daryoliq va Xeykanik) to'g'risida ma'lumotlarga egamiz. Bu ma'lumotlar Xorazmning temuriylar davridagi tarixiy va iqtisodiy holati, elatlar, quruqlik va suv yo'llarining joylashishi kabi ma'lumotlarni ilk bor qiyosiy jihatdan mukammal o'rganishda qo'shimcha manba hisoblanadi. Xorazmning g'arbiy hududlaridagi geomorfologik, arxeologo-topografik tadqiqotlar Vazir-Devkesgan, Adaq (Oq qal'a), Shemaxaqal'a, Butentau, O'zboy va Sariqamish atroflarida temuriylar davri shahar va qishloqlar ancha ko'p joylashgan hududlarning biri ekanligidan dalolat beradi. Umuman, biz yuqorida ta'kidlagandek, Amir Temur va temuriylar davrida Xorazmda bunyodkorlik ishlari tashkil qilindi. Shimoli-g'arbiy Xorazmda yangi shahar madaniyati bosqichi – temuriylar davri boshlandi, deb ta'kidlash mumkin. Bunga misol sifatida Xorazmning XIV asr oxiri – XV asrga oid bir necha yodgorliklarida madaniy qatlam, topilmalar, temuriylar tangalari mavjudligi, yangi masjid va maqbaralarning qurilganligini ko'rsatish mumkin.

Xulosa sifatida shularni ko'rsatish mumkin, Amir Temurning maqsadi Chig'atoy ulusini o'z qo'li ostida birlashtirishga qaratildi, Xorazmga yurishlarning sababi ham shunga borib taqaladi. Keyinchalik butun Xorazm hududlari yagona saltanat tarkibiga birlashtirildi. Amir Temur uchun Chingizxon ideal, Chig'atoy esa ulkan hurmat-ehtiramga loyiq zotlar qatorida bo'lgan. Ular tomonidan joriy etilgan tartib-qoidalarni qayta tiriltirish yo'lida jidd-u jahd qilingan Xorazm da'vosi ham aynan shu bilan izohlanadi; fath jarayonida shahar va qal'alarni buzishdan maqsad – siyosat, qo'rqitish, itoatga kirgizish, sarkashlikni sindirishni ko'zlamagan. Asl maqsad esa bunyod etish, aholini farovonlikka olib chiqish, adolat o'rnatish, markaziy hokimiyatga so'zsiz itoat etish shartligini singdirishdan iborat bo'lgan. Raiyatni

qo‘rquv va umid o‘rtasida saqlash usuli shuni taqozo etgan;

Amir Temur va temuriylarning Xorazmni egallashi tufayli mahalliy zodagonlar – Qo‘ng‘irot So‘filarining Oltin O‘rda xonlaridan bo‘linish harakati birmuncha kuchaydi, bu hududning kuchli davlat tasarrufida bo‘lishi iqtisodiyot, ilm-fan, madaniyat va shaharsozlikning qaytadan rivojlanishiga sabab bo‘ldi, savdo aloqalari yanada avj oldi;

Amir Temur olib borgan siyosat Markaziy Osiyo hududlarida shaharlar, hunarmandchilik, savdo, madaniyat va ma‘rifiy o‘shishni, integratsiyalashuvni ta‘minladi. O‘zaro hamkorlik yuzaga kelib, vohaning chuqur ildizga ega boy madaniyati uslub va namunalaridan saltanat doirasida, xususan, Shahrisabz, Samarqand va Turkistonning ajoyib inshootlarini qurishda foydalanildi. Shu tariqa Xorazm va Movarounnahr moddiy madaniyatidagi uzviylik va hamkorlikka asoslangan an‘analari uzluksiz davom etdi; temuriylar davrida Xorazmning qadimiy boy intellektual salohiyati yanada rivojlandi. Amir Temur davrida Movarounnahr shaharlarining o‘shishiga muhit yaratildi. Markazlashgan davlatga qo‘shilgan Xorazm shaharlari osoyishta holatga o‘tib, o‘zaro ichki urushlardan xalos bo‘ldi;

Temur o‘z islohotchilik faoliyati bilan viloyat shaharlarini obodonlashtirish, savdo ishlarini yanada kengaytirish asosida ulkan savdo yo‘llarida savdo munosabatlarini rivojlantirishga harakat qilgan. Amir Temur va temuriylar davri Xorazm shaharsozlik madaniyatidagi hamda iqtisodiyotidagi ijobiy o‘zgarishlarni so‘nggi davrlar arxeologik tadqiqotlari natijalari to‘la tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Абдураззоков А.А. Amir Temur davrida shihasozlik va koшинкорлик soҳасидаги янгиликлар // ОНУ. 1996. – №3-4.
2. Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннахрда боғчилик ҳўжалиги тарихи. – Тошкент, 1984.
3. Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Amir Temur. Жизнь и общественно-политическая деятельность. – Ташкент, 1999. – С. 36.
4. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. Том II. Часть I. – М., 1963. – С. 266.
5. Булатов Н.М. Кобальт в керамике Золотой Орды // Советская Археология (СА) – Российская Археология (РА). 1974. – №4. – С. 138.
6. Вактурская Н.Н. Раскопки городища Ургенч в 1952 г. // ТХАЭЭ. Том II. – М., 1958. – С. 467-497.
7. Гуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент, 1959. – Б.178.
8. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-Мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). 1-китоб. Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди Убайдулла Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир: А.Ўринбоев. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 15.
9. Кдырниязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма XIII-XIV вв. – Нукус: Каракалпакстан, 1989. – С. 69-70.
10. Кдырниязов М.-Ш. Темуридская керамика Хорезма // Вестник ККО АН РУ. 2005. – №1. – С. 119.
11. Орлов М.А. Памятники садово – паркового искусства средневекового Хорезма // ТХАЭЭ. Том I. – М., 1952.
12. Пугаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси. – Тошкент, 1996. – Б. 16, 72, 78.
13. Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов // Труды САГУ. Новая серия, вып. 23. Гуманитарные науки. Кн. 4. История. – Ташкент, 1951.
14. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.: Изд-во МГУ, 1948. – С. 284, 300, 312.
15. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – С. 300.
16. Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки торгово-ремесленного квартала XV-XVII вв. на городище Таш кала в Ургенче // ТХАЭЭ. Том II. – С. 505-528.
17. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома / Мухаммад Али ибн Дарвиш Али ал-Бухорий таржимаси. Сўзбоши, таъдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Аҳмад ва Х.Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 119.
18. Якубовский А.Ю. Развалины Ургенча // Известия ГАИМК. Том 6, вып. 2. – Л., 1930. – С. 58-59.

XIV–XV asrlarda Orolbo‘yi, Xorazm shaharsozlik vadaniyati taraqqiyotining natijalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temur va temuriylar davrida Xorazm shaharsozlik madaniyati markazlarida olib borilgan tadqiqot natijalari aks ettirilgan.

Kalit so‘zlar: karvon yo‘llari, mudofaa inshootlari, “chig‘atoylar merosi”, “Samarqand chinnisi”, kosa, piyola, tovoq, chiroq, masjid, maqbara.

Аннотация: В данной статье отражены результаты исследования, проведенного в культурных центрах градостроительства Хорезма в период правления Амира Тимура и Тимуридов.

Ключевые слова: караванные пути, фортификационные сооружения, “чагатайские наследие”, “Самаркандский фарфор”, чаша, пиала, блюда, светила, мечет, мавзолей.

Abstract: In this article was written about the results of a research which has been done on the Khorezmian urban culture centers.

Key words: caravan routes, defensive fortresses, "heritage of chigatays", "Samarkand's porcelain", bowl, goblet, plate, luminaries, mosque, mausoleum.

АНАЛИЗ ПРАВОВЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РАБОТЕ СОВЕТА ДИРЕКТОРОВ

Умарова К., Панабергенова Ж.

Каракалпакский государственный университет

Введение. Искусственный интеллект (ИИ) активно внедряется в корпоративное управление, включая такие области как анализ данных, прогнозирование, оптимизация бизнес-процессов и поддержка принятия управленческих решений [1]. Одновременно использование перспективных технологий ИИ, таких как машинное обучение, создает потенциальные правовые риски для компаний, в том числе связанные с ответственностью, прозрачностью, безопасностью и этикой [2]. Растущее применение алгоритмов ИИ в корпоративном контексте требует адаптации существующих моделей корпоративного управления и их